

Titone, R. 1964. *Studies in the Psychology of Second Language Learning*. Pas-Verlag, Zürich–Schweiz.
Whorf, B. L. 1969. Science and Linguistics. In: J. B. Carroll (ed.) 1969. 207–219.

Czetter Ibolya

„Az életet, úgy, ahogy van, nem lehet megérteni”¹

Az idő és az emlékezet szerveződése
és szövegszervező szerepe
Márai Sándor *Egy polgár vallomásai* című művében

„Az emlékezés maga az élet.”
(Saul Bellow)

Az idő és az emlékezet az önéletírásban

Minden önéletírásnak központi kategóriája az idő, hiszen a visszaemlékező én retrospektív módon tekinti át életeseményeit, a jelen nézőpontjából gondolja át, értékeli, összegezi, ítéli meg és rendez, rendszerezi megélt tapasztalatait. Az elbeszélő elsődleges célja felhívni a figyelmet az emlékezés folyamatára, ezért a retrospektív formulák strukturálják a szöveget. A kronológia általában érvényre jut, bár nem feltétlenül jellemzője az önéletírásoknak a folyamatosan előrehaladó, hézagtalanul épülő narráció. Az emlékezetműködés természetét a folytonos mozgás, a folyamatjelleg határozza meg, mivel a tudatélet állandó folyamatban van, s így nem a láncszemről láncszemre egymásba illeszkedés adja a sémát, hanem sokkal inkább az a helyzet, hogy minden új visszahat a régre, s ezáltal újabb és újabb színezettel látja el a megelőzőt: „az időbe beleillesztő intenciók (...) tudatossá tesznek egy háttérrel, mégpedig az időháttérrel”.² „Az emlék és az idő szétválaszthatatlanul egymásba fonódik, és miközben az emlékek a múltba vezetnek, megformáljuk a jövőt”.³ Az emlékeket igyekszik a tudat egységes élményfolyamatba illeszteni, ezért mondja Husserl, hogy minden emlékezés tartalmaz elvárásintenciókat, amelyeknek a betöltése a jelenhez vezet, s van egy

¹ Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1990: 84. (A továbbiakban mindig e kiadásra hivatkozunk!)

² Edmund Husserl 2002. *Előadások az időről*. Atlantisz, Budapest, 69.

³ Schacter, Daniel, L. 1998. *Emlékeink nyomában*. Háttér Kiadó, Budapest, 107.

jövőre utaló jellege is, „mégpedig az emlékezetben újra felidézett jövőjére irányuló horizontja, ami tételezett horizont”.⁴ A időben előre-, illetőleg visszaugrások, a gyakori szembesítő eljárások, a hézagos, hálózatos szövés tehát szükségszerű velejárói az emlékezetműködés alapján szerveződő önéletírásnak, hozzáátve, hogy a hangsúly a mű egészében a személyiségformálódásra, a szintézisalkotásra esik.

Az emlékezetkutatások alapján egyértelmű, hogy az emlékezet mindig több a múlt egyszerű felidezésénél. Emlékeink ugyanis nem az egyes epizódokról készült pillanatfelvételek, hanem egykori tapasztalataink jelentését, értelmét, és a hozzájuk fűződő érzelmeinket is hordozzák. Az emlékek nem tényszerű beszámolók, hanem annak a lenyomatai, amiként megéltük azokat az eseményeket. Bartlett szerint az emlékek a képzeletünk segítségével létrehozott múltbeli eseményeink rekonstrukciói.⁵ Már Freud is rámutatott arra, hogy emlékeink nem az igazi emlékezeti benyomást, hanem ennek későbbi átdolgozását tartalmazzák, amely átdolgozás magán viseli különféle későbbi lelki tényezők bélyegét.⁶ A pszichológia mai álláspontja szerint nincsenek „tisztá” emlékek, azaz nem interpretált emlékek. Még egy fragmentum esetében sem beszélhetünk mechanikus másolatról, tudniillik képzeleti elemekkel mindig kiegészülnek a tények. Az, hogy mit tartalmaz a memóriánk, függhet személyiségünkől, tapasztalatainktól, tudásunktól, szükségleteinktől stb.

A pszichológiai emlékezetmodellek általában abból indulnak ki, hogy a hosszú távú emlékezet kétféle, egymástól több vonatkozásban különböző tudásrendszert foglal magában: a szemantikai emlékezetet, amely révén a világról mentális modellt alkothatunk, illetőleg az önéletrajzinak is nevezett epizodikus emlékezetet, amelynek személyes tapasztalati jellege lehetővé teszi, hogy tudatában legyünk saját identitásunknak, segítségével a múltunkban időutazást tehetünk. E kettősséget egészíti ki az explicit – implicit jelleg, az előbbi az irányítotttságot, tudatosságot, szándékosságot foglalja magában, az utóbbi pedig olyan benyomások hatásait jelenti, amelyekre nem is emlékezünk. Schacter jegyzi meg, hogy az életrajzi visszaemlékezés jól kivehető struktúrákra bontható. Conway és Rubin nyomán életrajzi ismereteink három, hierarchikusan szerveződő csoportra oszthatók: a legfelső szinten életszakaszok kapnak helyet, években vagy évtizedekben mérhető periódusok. A középső szinten helyezkednek el az általános események, és a legalsó szintre kerülnek az egyedi események: másodpercekben, percekben vagy órákban mérhető epizódok. Amikor az emberek az életükről mesélnek, akkor

⁴ Husserl: i. m. : 66.

⁵ Bartlett gondolatait idézi Daniel L. Schacter 1998. *Emlékeink nyomában*. Háttér Kiadó, Budapest, 31.

⁶ Vö.: Freud: Gyermekkori és fedőemlékek. In: *Mindennapi élet pszichopatológiája*. (é. n.), Somló Béla kiadása, Budapest, (Fordította: Dr. Takács Mária) 45–54.

töbnyire egymásba fonódva mindhárom szint jelen van.⁷ Az életszakaszokról és az általános eseményekről őrzött emlékeinket feltehetőleg a szemantikus memóriánkban tároljuk, míg az események részleteire s egyedi tapasztalatára vonatkozó információkat az epizodikus emlékezet őrzi meg.

Kónya Anikó még egy fontos vonást emel ki az önéletrajzi vallomásokban: a töredékességet, tudniillik az emlékezet mozaikokból építi a narratívumot.⁸ Az autobiográfiák rekonstruktív – konstruktív természetéhez tehát nem fér kétség. Ennek során számtalan torzító mechanizmus lép életbe, most ezek közül csupán néhányat említünk meg: például a) a képzelet keveredhet az emlékképekkel; ilyen lehet még b) az attitűdváltás, amikor múltbéli viselkedésünkből eredeztetjük jelen attitűdjeinket; gyakori c) a self/én változásának észlelése. W. James szerint identitástudatunk időbeli konzisztencia vagy azonosság észleléséből fakad. Szívesen mondjuk, hogy ugyanazok vagyunk, mint akik voltunk egykor. Némi változással, persze, számolunk, a múltunkra emlékezve újraértelmezzük a velünk történeteket, a hiányzó részeket pedig kitöltjük azzal, ami megtörténhetett volna. Ugyancsak James hívja fel a figyelmet arra, hogy viszonylag könnyen észleljük a változást a materiális selfünk/énünk tekintetében, míg a spirituális selfet viszont állandóbbnak érezzük. Kevesebb elmozdulást észlelünk a képességeinkben, személyiségünkben stb. A múlt rekonstruálását befolyásolják a változásról vagy az állandóságról vallott elképzeléseink is; d) számolnunk kell az úgynevezett fedő emlékekkel: gyermekkori emlékeink ugyanis nem a valóságot tükrözik, hanem bizonyos védelmi mechanizmusok óvnak bennünket attól, hogy szembe kelljen nézni a valósággal. A közömbös gyermekkori emlékek eltolódási folyamatnak köszönhetik létüket, ezek az élmények egyéb, jelentős hatások helyettesítői, amelyeket a lélekelemzés kifejthet, közvetlen felidézésüket belső ellenállás gátolja meg. Fennmaradásukat az elfojtott gondolattal képzettársításos kapcsolatban lévő másik emlék biztosítja; e) a sémák rendező elve is e kérdéshez tartozik. Bartlett felfogásában: „Az emlékezés nem számtalan rögzült élettelen és töredékes nyom újra ingerületbe kerülése. Képzeletbeli rekonstrukció vagy konstrukció ez, amely a múltbeli reagálások vagy élmények szervezett aktív tömegével kapcsolatos attitűdünkből, valamint a rendszerint képi vagy nyelvi formában megjelenő némi kevéske kiugró részletre irányuló attitűdünkből épül fel. Ennek következtében szinte sohasem pontos, még a mechanikus ismételtetés legdurvább eseteiben sem és egyáltalán nem is fontos, hogy ilyen legyen.”⁹ f) élettörténeti forgatókönyvek, amelyek általánosításokon, szabályszerűségeken alapulnak. Az élettörténeti forgatókönyv mikroelbeszélésekből épül fel, az egyén

⁷ Vö.: Schacter: i. m.: 128.

⁸ Kónya Anikó 1994. Az elbeszélés és az önéletrajzi emlékezet. A személyes emlékek elbeszélő és emlékezeti természete. In: Kónya A. (szerk.): *Az elbeszélés és az önéletrajzi visszaemlékezés*. ELTE Általános Pszichológiai Kognitív Programok.

⁹ Bartlett, F. C. 1985. *Az emlékezés*. Gondolat Kiadó, Budapest, 307.

elbeszélő struktúrába szervezi élettörténetét a történetyszerkesztés logikája szerint. Az én elbeszélőként jelenik meg, tartalmi pedig elbeszéléseként, ilyenformán az önéletrajz elbeszélő szöveg, az én pedig nyelvi diskurzus eredménye.

Nem kétséges, hogy az általunk vizsgált regényes önéletrajzban is vezető szerephez jut az idő, illetőleg e kategória elválaszthatatlan a perspektíva kérdésétől, amely az önéletírásban sajátos időbeli konnotációval rendelkezik. A múlt és a jelen egyben a fokalizáció váltakozását is jelenti, hiszen a narrátor és a főhős személyazonossága ellenére más-más perspektívából látja, látatja a történeteket. Genette kategóriái közül a hang és a perspektíva – vagyis a ki beszél? és a ki lát? – közötti összefüggések a hangsúlyosak, a narrátor ugyanis a jelen nézőpontjából szólal meg, a főhős viszont a múlt részese, tehát annak nézőpontját képviseli.¹⁰ Hasonló álláspontot képvisel Uszpenszkij, aki a leírt időt megkülönbözteti a leírás idejétől, s megjegyzi, hogy a két időben felvett nézőpont egybeeshet, de el is térhet egymástól.¹¹

Az idő és az emlékezet az *Egy polgár vallomásaiban*

Márai önéletrajzi művében az előbbieken röviden összefoglalt legtöbb elméleti tétel igazolását megtaláljuk. Az *Egy polgár vallomásai* a klasszikus, autodiegetikus típusba sorolható, az emlékek események formájában kerülnek elő, gyakori azonban az emlékezés folyamatára utalás, az események utólagos kommentálása, reflexív betétek alkalmazása. A konfessziókat magukban foglaló betétek lezárásaként Márai gyakorta szentenciát alkalmaz: például „Valakit szeretni kell, s tájékozatlan zavaromban honnan tudtam volna a nagy titkot, hogy nem elég szeretni? – alázatosan kell szeretni, ha nem akarunk túlságosan szenvedni érzéseinktől... (135.); „Sokáig tart, míg az ember megtanulja, hogy tulajdonképpen nincs is semmi dolga; s akkor legtöbbször elkezdli végre valahol” (219.); „Az írás végső értelmében nem egyéb, mint magatartás, nagy szóval úgy mondhatnám: erkölcsi magatartás” (238.) etc. A kronológia elhanyagolása az emlékezet megbízhatóságába vetett hittel függ össze, az elbeszélőt kétségek gyötrik, több ízben pontatlanságokra hivatkozik: „Azt hiszem, mégiscsak sivár, idomtalan ház volt ez” (11.); „Személyi emlékeim homályosak...” (98.); „Nincs idő-emlékem erről az élményről. Talán csak kétszer-háromszor voltunk így együtt, de lehet, hogy sorozatosan és heteken át. Az emlék részletei feloldódnak az élmény lobogásában, mely úgy csapott fel káprázó szemeink előtt, mint a pokol tüze, ...” (132.); „Emlékezetemből jelentős időszakok nyom nélkül, a legkisebb jel nélkül kiesnek” (259.) stb. Az elbeszélés főideje azonban a múlt, amelyet időnként jelen helyettesít, evokatív, megelevenítő célzattal.

¹⁰ Genette, G.: *Discours du récit*. In: Genette: *Figures III.*, Paris, Seuil, 67–275.

¹¹ Uszpenszkij, Borisz 1984. *A kompozíció poétikája*. Európa Kiadó, Budapest,

A történetészövés és az emlékezetmüködés sajátos mechanizmusát maga Márai fedi fel egy helyütt: „Rossz emlékező vagyok. Időszakok, emberek külseje, találkozások nyom nélkül szítálnak át emlékezetemen, mindig csak *eseménycsoportokra* emlékezem, melyek nagy, laza tömbökben kapcsolódnak össze. E tömbökben, mint az őskori gyantában a belekocsonyásodott rovar, egy-egy elmúlt ember éli jelképes életét. Akit elhagytam, annyira él csak számomra, mint az élők emlékezetében a halottak. Hálátlan emlékező vagyok. Mindig *egy-egy ember* emelkedik ki a zürzavarból s köréje rakódnak le az emlékfosztlányok, moszatszerűen...” (241.). (A kiemelések tölünk!) Az idézett részletben kiemeléseink jelzik a két legfontosabb prózapoétikai eljárás kulcsfogalmát: az *eseménycsoportokra* való emlékezés nyilvánvalóan az *elbeszélésalakítás* alapját adja, s a modern pszichológiai kutatások szerint, de a klasszikus pszichológiában is megerősíti azt a tényt, hogy az elbeszélés a mentális élet alapvető nem asszociatív szervezőelve.¹² Bartlett számára a narratívumok a logikus vagy sematikus emlékezet kulcsmozzanatai voltak, Janet azt hirdette, hogy a logikus szervezettségű szöveg egyenesen kulcs a racionalitáshoz, a modern emlékezetkutatás alapján pedig a séma nem csupán belső konstruktum, hanem a külső rend tükre. Az emlékezet számára minden egyéb szövegtípusnál könnyebb az elbeszélés, hiszen visszaadja az események időbeli viszonyait, a narratív újraalkotásnak ily módon a központi kategóriája az elbeszélési idő lesz, mint a szubjektum fogódzója. S a történetmondás keretében bontakozik ki a főhős perspektívája, az időben mutatkozik meg alakulása, fejlődése, személyiségének formálódása – a narratívum tehát a pszichológiai koherencia-teremtés eszköze is. Erre utalnak a műben a fejlődésregényekben oly gyakorta előbukkanó, a személyiség formálódásáról számot adó részek: „Ez a három nap döntő ... maradt életemre. (...) Akkor tudtam meg közvetlen tapasztalásból, hogy két világ van, első és második osztály.” (79.); „Egy sors formát kapott, egy ember kissé a helyére került, a nagy közösségből kirekesztett végzetem, s ezentúl a magam útján járok. De ezt csak sokkal később tudom meg.” (119.) A történet mint a narráció sajátos formája *hőst* igényel (ez volt a korábbi idézet másik kulcsfogalma, bár ott másféle értelemben szerepel), sajátos célrendszerrel és perspektívával, s ez az ’én’ a történetek valamiféle közös (ám nem feltétlenül egységes!) nézőpontjává válik. A pszichológiai narratív kutatások szerint „Mikor történeteket értünk meg, az emberi személyközi cselekvésre vonatkozó ismereteinket, naiv szociálpszichológiánkat vetítjük rá a történetre, hogy koherenciát és sémát találjunk”.¹³ Sematizációnkat a koherencia keresése irányítja, amelyet úgy találunk meg, hogy „szándéktulaj-

¹² Sir Frederick Bartlett, Pierre Janet, Pavel Blonszkij munkáira hivatkozva említi Pléh Csaba az asszociációkritikát. Pléh Csaba: A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. *Holmi*, 1996/2. 265.

¹³ Pléh Csaba: A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. *Holmi*, 1996/2. 265–283.

donítási masinériánkat bekapcsolva rekonstruáljuk azt az oksági (...) láncot, amely ezekhez az eseményekhez vezethetett...”¹⁴

Az *Egy polgár vallomásai* két, arányosan felépített kötetre, négy-négy nagyobb, római számmal jelölt fejezetre, azon belül arab számozással kisebb epizódokra, alfejezetekre tagolódik. Az első kötetben a portrék, állóképek, életképek váltják egymást, a kora gyermekkort idézve a bérház leírásával indul a történet, majd a származási közösség, a család bemutatása következik, a harmadik fejezetet egészében az iskolás évek eseményei foglalják le, s végül a főhős közösségből kiválásának, szökésének a históriájával, illetőleg a világháború kitörésének megemlékezésével zárul. A második kötet nagyobb kihagyás után indul, az önmagára találás, érlelődés nehéz éveit tekinti át az elbeszélő, előbb a németországi élményeket (Berlinben, Lipcsében, Weimarban, Frankfurtban) eleveníti fel, majd a franciaországi tartózkodás (és az egyéb helyszíneken felgyülemlett) tapasztalatait veti papírra, hogy végül Budára, öregedő, majd az élők sorából el is távozó apjához és megtalált életfeladatához, küldetésvállalásához térjen haza. Az első megjelenés dátuma 1934, az elbeszélő-főhős tehát valószínűleg ebből az évből, harmincnégy évesen tekint vissza eddigi életútjára.

Az idő poétikája

Nyilvánvaló, hogy nincs közvetlen összefüggés az egyes műfajok, szövegtípusok és az igeidők használata között. Kétségtelen tény viszont, hogy az önéletrajz, a regényes önéletírás egyik legfontosabb poétikai kérdése az idő kategóriája, s ezen a fogalmon most nem csupán a kronologikus vonást s vele szinkronban az igeidő-használatot és annak vizsgálatát értjük, hanem tágabban értelmezzük a fogalmat. Genette és Ricoeur¹⁵ is összefüggést látott a temporalitás és a hang között, vagyis a nézőpont szerepére hívták fel a figyelmet. A narrátor a (fiktív) jelen nézőpontjából szólal meg, egy, a tudósítással rokon pozícióból, eltávolodva a közvetlen szemlélet és érintettség állapotától, ezért is válik lehetővé, hogy időnként reflexiókat, kommentárokat fűzzön a korabeli eseményekhez, vagy értékelést, minősítést kapcsoljon egy-egy részlethez (pl. a petróleummal való világításról a villanyvilágítás bevezetésének idején Márai a következőket mondja: „...ezt az állapotot már magam is korszerűtlennek éreztem, és sértette önérzetemet, hogy ilyen elmaradt helyen kell tanyáznom” (9); másutt a házukban elhelyezkedő bankról és a velejáró magabiztosságról jegyzi meg kritikusan: „Ez a nem nagyon emelkedett szemlélet, groteszk érzés sokáig elkísért diákéveimben és külföldi csavargásaimon is; akkor már régen csődbe ment ez a bank, s mégis valamilyen nyugalmat és biztonságot éreztem pénzdolgokkal szemben, mintha elsőrendű, közvetlen gyermekkori kapcsolatokat ápolnék a pénzzel, mely soha

¹⁴ Uo.: 270.

¹⁵ Genette, Gerarde 1972. Discours du récit. In: Genette, G: *Figures III*. Paris, Seuil. 67–275.

nem lehet hozzám, gyermekkori játszópajtásához, embertelenül kegyetlen.” (18); ugyancsak egy másik helyen a narrátor megpróbálja felidézni a korabeli reflexióit, amelyekre természetesen a már eltelt időben felhalmozott életbölcselet is rárétegződött: „Úgy rémlett, az emberek nem értik meg tökéletesen egymást, rettenetes harag dül közöttük, melyet csak lepleznek ideig-óráig; s mindaz, amit eddig láttam, a nagy tér érdekes látnivalóival, minden, amit szép lakásunk ablakából be lehet látni, káprázat, s azon a délutánon láttam először a világból valami ’igazit’. Így éreztem.” (53.) stb. A kiemelt részletekben is jól látszik: a főhős és a narrátor más-más hangot és nézőpontot képvisel, eltérő az idődimenziójuk, sőt, néhol az értékpozíciójuk is. Erre a tényre mutat rá Dobos István¹⁶ elemző tanulmányában. Szerinte az elbeszélő időszemlélete elégikus, hiszen minden változást értékvesztésként tudatosít, a modernizációt, a technikai vívmányokat negatív módon állítja be, s minduntalan az illúziók veszteséről, a naiv, gyermeki hit és szemlélet átalakulásáról, továtűnéséről számol be. Ezt az értékszembesítést időnként a gyermeki tudat is elvégzi, illetőleg a felnőtt megerősíti, kiegészíti a gyermeki énjének tapasztalatait. A múlt ebből következően és az értelmezői távlat által is fölértékelődik, s bár előrehaladva az én kiteljesedik, elnyeri formáját, megmunkálódik, értelemmel telítődik, mégis, mindvégig fennmarad a régi-nak értéktelibb szemlélete.

Márai vallomásainak kezdetén az elbeszélés prototípusára ismerhetünk rá, melynek időbeli kiindulópontja bizonytalan; az elbeszélő időben való elhelyezése is meghatározhatatlan, csak egy bizonyos: egy, az elbeszélthez képest későbbi állapotból és élethelyzetből kerül sor a történetmondásra. „Voltaképpen mindegy, hogy azt mondjuk: a Márai-regény története ott kezdődik, ahol a család története, és ott végződik, ahol az elbeszélés jelen ideje van, vagy pedig a család régmúlt történetét a voltaképpeni (’első’) történetből való hátratekintésnek tekintjük, és az elbeszélő jelen idejű megszólalásait egy másik történet részének.”¹⁷ Az olvasó számára a történet kezdete és végpontja pontosan nem adható meg. Bizonytalan az elbeszélő életkora is. Bár a kötetben belül valamiféle rend uralkodik, a belső logika semmiképpen sem a szigorúan vett racionális, kauzális szerveződés elveinek feleltethető meg, annál szeszélyesebb, áttekinthetlenebb, kiszámíthatatlanabb. Az időugratások játékára egy példa:

a) „**Tizennégy éves** voltam, mikor elszöktem hazulról; **aztán** már csak látogatóba jártam haza, hivatalos ünnepeken, rövid időre; az idő nagy érzéstelenítő, s **néha** már úgy tűnt, mintha teljesen begyógyult volna a sérülteknél ez a seb. De **sokkal később, tizenöt, húsz év múlva**, meglepetésszerűen, ’ok nélkül’ kiújult és csaknem elviselhetetlenül fájt;

¹⁶ Dobos István 2003. Önéletírás és regény. Márai Sándor: Egy polgár vallomásai. *Irodalomtörténet* 2003/1. 131–147.

¹⁷ Kálmán C. György 1984. „Egyszer” és „mindig”: idő és emlékezés az *Egy polgár vallomásai*-ban. *Hungarológiai Közlemények* 18. évf. 4. sz. 1188.

majd elzsibbadt megint és másról beszéltünk. Szeretném az igazságot leírni **itt**. Az igazsághoz úgy szoktatom magam, mint a nagybeteg az életveszélyes, keserű orvossághoz; talán megöl, de lehet, hogy segít; tulajdonképpen nincs mit vesztenem. Az igazság, hogy lelki alkatomért, sorsom fordulásáért nem vádolhatok senkit.

Fájdalmas élmények siettették azt a lázadási folyamatot, amely tizen-négy éves koromban kitört rajtam, s **azóta is** tart, ütemesen ismétlődő visszatérésekkel; s tudom azt is, hogy **most már így lesz, amíg élek**. Nem tartozom senkihez. Nincs egyetlen emberem, barát, nő, rokon, akinek társaságát hosszabb ideig bírnám; nincs olyan emberi közösség, céh, osztály, amelyben el tudok helyezkedni; szemléletemben, életmódomban, lelki magatartásomban polgár vagyok, s mindenütt hamarabb érzem otthon magam, mint polgárok között;”

A főhős életidejének meghatározó korszakára irányítja az olvasó figyelmét, majd érzékelteti a már eltelt periódus lélekformáló és értelemadó szerepét, aztán megérkezünk a jelenbe, az ’itt és most’ helyzetébe, sőt, előre is szaladunk, jövővendőlösszerű kijelentés szakítja meg a bölcséleti erővel elhangzó szavakat.

Ahogy az időben vándorol a beszélő, az elbeszélés aktusát is félbeszakítja: gyakran életképek és portrék illeszkednek az elbeszélő részletek közé, máskor esszéisztikus betétek lassítják a tempót vagy leírások: szünetek, ellipszisek váltják egymást: ilyen beékelődésnek tekinthető például a családtagok bemutatása, a családi könyvtár, a várost körbeölelő erdő vagy a fürdő bemutatása stb.

Az ’én’/self-nek az elbeszélő szövegekben betöltött kettős funkciója már-már közhelynek számít – az elbeszélő ’én’ és az elbeszélt ’én’ közti különbségtévesztésre nem csupán azért van szükség, mert ez utóbbi én levált, elkülönült, az előbbi pedig túlnőtt az utóbbin, hanem mert más szerepe van egyiknek is, s a másiknak is. Az elbeszélő ’én’ a narratív közvetítésben vállalt szerepe felől, az elbeszélt ’én’ pedig a történetben játszott szerepe felől közelíthető meg. Maár Judit¹⁸ elgondolása szerint „A cselekvés és a cselekvésre irányuló, azt megnevező közlés akár egyidejű, akár nem, a szöveg két különböző strukturális szintjét alkotják. Ugyanaz a személy lehet az egyik pillanatban közlő alany, narrátor, a másik pillanatban cselekvő, nem szükségszerű hosszabb idő eltelése a pozícióváltás között.” A megkülönböztetés tehát az utóidejű közlés esetén természetes, viszont épp az előbb elmondottak miatt akkor is indokolt, ha az elbeszélő alany éppen arról beszél, hogy most mit csinál, mire gondol, mit fog cselekedni stb. A Márai-műben az utóidejű közlések dominálnak, rengeteg időréteget hord egymásra a narrátor, a régmúltból félmúltba, közelmúltba vált („Harminc esztendő telik el felettünk, mire újból találkozom Emma nénivel,...”), évtizedeket lép át, illetőleg

¹⁸ Maár Judit 1995. *A drámai és az elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 104–105.

múltból hirtelen jelenbe vált, s a megidézés, az evokáció, a dramatizálás feszültségkeltő eszközével él („Mikor szobájának alacsony ajtaja előtt állok, érzem, hogy az ajtó mögött egy ember vár, aki erősebb, tapasztaltabb, mit sem tehetek ellene. Mérhetetlen ellenérzés tölt el.”) Alapvetően kétféle időperspektívát alkalmaz Márai, mint az önéletírások többsége, a két idő azonban mégis összeolvad, ha abból a szempontból vizsgáljuk, hogy a belső idő uralma alatt áll mindkettő, s végeredményben minden ’én’ a számadást végző ’én’-nek van alárendelve. A lélek, a psziché ideje pedig, legyen szó akár múltból, akár jelenről, voltaképpen szubjektív, időhatárai meglehetősen rugalmasak. Az én kettős referenciájának ütköztetése strukturáló szerepű, a narráció fókuszában a történet és a történetmondás között feszülő időbeli, térbeli, narratív distanciák vagy maga az elbeszélő és a történetmondásos beszédhelyzet áll. A kétféle idő természetesen a perspektíva váltakozását is magában foglalja. „A fokalizáció alapjelentésében a térbeli és az ehhez kapcsolódó időbeli helyzetek kijelölésére vonatkozik, de tárgyan érve a morális, intellektuális stb. értékelési rendszer kialakítását is magában foglalja” – állapítja meg Tátrai¹⁹, majd hozzáteszi, hogy alapvetően két lehetőségét szoktuk megkülönböztetni a fokalizációnak. Külső nézőpontról akkor beszélhetünk, ha az elbeszélő külső, kívülálló megfigyelőként fokalizálja a történetet, belső nézőpontról pedig akkor, amikor a történet egyik szereplőjére tevődik át a tájékozódás kiindulópontja. Nem egyszerűen az átélő – szemlélő kettősségről van azonban szó, hiszen az önéletrajzok esetében eleve referenciális kapcsolatból indulunk ki: az elbeszélő ’én’ közvetlen viszonyban van az egyik szereplővel, vagyis az elbeszélt ’énnel’. Ilyen megközelítésben a belső nézőpontra korlátozódik az elbeszélés, a helyzet azonban ennél bonyolultabb, tudniillik az elbeszélő én szituációs kontextusa különbözik az elbeszélt én szituációs kontextusától, ezért célszerűbb megkülönböztetni az elbeszélő és az elbeszélt ’én’ nézőpontját, mert hol az egyik, hol a másik jelenik meg a fokalizáló szerepében. Amikor az elbeszélt ’én’ nézőpontja van jelen, akkor az emlékező megpróbálja rekonstruálni egykori önmagát, vagyis szemlélő énként gondolja el átélő énjét, s az olvasóval együtt újrafelfedezi az emlékezetében feltárulkozó világot. Ekkor jön létre az az állapot, amelyet Tátrai is idéz fentebb említett művében²⁰: „Aki vagyok, az emlékszik arra, hogy valamikor kisfiú volt és megnézett egy fát”. Lássunk példát arra, amikor az **elbeszélt én a fókuszképző**:

b) „A templom másfél méteres ablakmélyedéseiben, a vaskosaras ablakon át, vastag aranycsíkokban csurog be a nap, az oltárt frissen keményített, csipkével szegélyezett, hófehér vászonkendővel takarták le, két szál gyertya ég csak az oltár két oldalán, az evangélium könyvtartói mö-

¹⁹ Tátrai Szilárd 2002. *Az ’én’ az elbeszélésben. A perszonális narráció szövegtani megközelítése.* Argumentum Kiadó, Budapest. 75.

²⁰ Tátrai Szilárd 2002. 71.

gött, a pap violaszínű vagy fehér-arany miseruhában, kényelmesen tesz-vesz, s halk szavakkal utasít engem, aki karingben, vörös ministránsi szoknyában csetlek-botlok az oltár lépcsőin, segíték lapozni a misekönyvet, csurgatom a kehelybe a savanyú misebort s a pap kezére a vizet... „*Introibo ad alterem dei...*” – mormogom meggyőződéssel, mikor a sekrestyéből érkezve, az oltár lépcsői elé lépünk, s büszkén rázom úrfelmutatáskor a csengőt, melynek üde-ezüst zenéje elárad a templomban. Olyan édes ízű, napsugaras, szagos csönd ez, a miséző pap mormogása oly álmosító, hogy kedvem lenne leülni az oltár lépcsőjére, s kucorogva elaludni ebben a halk zsongásban, ebben a kegyes és jó szagú hangulatban.” (109.)

A megidézett, meglevenített múltat jelzi az igeidő jelene, amely azt a benyomást és illúziót kelti, mintha itt és most kelne életre a narrátor-főhős korábbi énje. A retrospekciónak azzal a típusával találkozhatunk, amikor emlék emléket generál: „Egy-egy május reggeli mise ma is üde és szelíd színekkel világít emlékezetemben” – vallja meg az idézet bevezető mondatában a beszélő, s aztán hirtelen a régmúltba rántja az olvasót, hogy valamivel később az élményközelből ismét a szentenciózus távlatokig lendítse: „Mennyi zavar, az összetartozásnak, kapcsolatoknak milyen összefonódott, érthetetlen szövevénye ez a május!” (110.) A főhősről tehát a narrátora terelődik a figyelem, állandó oscillálás tapasztalható, a fókuszváltás folyamatosan érzékelhető, a jelen és a múlt összekeveredik. Ez utóbbi fogalmak meghatározásakor magunk is osztjuk Bors Edit²¹ véleményét, aki arra figyelmeztet, hogy az önéletíró (részint pszichikai, részint egyéb okokból) meglehetősen szubjektív módon éli meg, mit sorol a múltba és mit a jelenbe, ezért célszerűbb a rugalmasabb határookra utaló univerzum fogalmát használni. A múlt univerzumának önéletírásbeli feldolgozása Márainál is a műfaj konvencióinak megfelelően háromféleképpen alakulhat:

1. a b) példa azt szemléltette, amikor **a múlt jelenné válik**, illetőleg a jelenbeli én a múltbeli élményekből, eseményekből vezethető le;

2. a **múlt és a jelen univerzuma élesen elhatárolódik**, a két dimenzió másságát hangsúlyozza a beszélő (az erős szembenállást hangsúlyozzák a határozószók is, mint az időre utaló deiktikus nyelvi jelzések):

c) „...**akkor** még nem tudtam, hogy az idegen nyelv csak mankó és segítség, de író nem tud föltétlenül élni vele. Író csak az anyanyelv légkörén belül élhet és dolgozhat; s anyanyelvem magyar volt. Ezért utaztam évtizedekkel később, mintegy révületben, hanyatt-homlok haza; (...) (210.); „...**akkor** még nem tudhattam, hogy az élet az író számára gyanús anyag, s csak módjával, preparált állapotban lehet felhasználni

²¹ Bors Edit 2004. *Az idő poétikája az önéletírásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 37.

belőle valamit.”(214.) „**Most** már tudom, hogy nem nagyvárosi, alvilági romantikát, nem érdekességet kerestem ott. Emberi meleget kerestem, közelséget, valami valószerűt.” (242.)

Itt és sok helyütt a műben a deiktikus jelek kétpólusú rendszerével találkozunk: az elbeszélő énhez a közelre mutató névmások (itt, ez stb.), illetőleg az egyenes beszédre jellemző határozószók (most, ma, később stb.) tartoznak, míg az elbeszélő énhez a távolra mutató névmások (ott, az stb.) és a függő beszédre jellemző határozószók (akkor, aznap, másnap, addig stb.) kapcsolódnak.

A múlt idejű igealakokat az elbeszélő 'én' jelen idejéhez kell viszonyítanunk, a 'most' határozószó pedig az elbeszélő 'én' idejét jelöli ki viszonyító pontnak. Ebben az idézetben tehát a perspektíva-váltás többszörös alkalmazásával állunk szemben.

Az éles szembeállítás funkciója: az elbeszélői tudás és megbízhatóság igazolása és a retrospekció megerősítése.

3. az előbbi két módozat egybeomlásával keletkezik, amikor *az elbeszélő egyszerre hívja fel a figyelmet az azonosságra és a máságra*. Gyakori, hogy ebben az esetben a narrátor és a főhős tudata szinte elválaszthatatlan, Genette²² ezt hívja polimodalitásnak, Gourdeau²³ pedig transzfokalizációnak. Nézzünk egy példát Márai művéből erre az esetre is:

d) „Vallásosak vagyunk odahaza? (...) Persze hogy vallásosak vagyunk; a vallást elismertük, az élet egyik nagy, fegyverező princípiuma, amelyet tisztelünk, körülbelül úgy, mint a polgári törvénykönyv szabályait. De hiszünk-e?... (...) A templomba úgy járunk, mint valamilyen lelki fertőtlenítő intézetbe. A vallás életünk egyik alkatrésze, a nagy alap gondolatok egyike, mint a haza vagy a magántulajdon elve. Hogy ennek a vallástiszteletnek, ennek az erényes, de gépies engedelmességnek semmi köze az igazi hithez, nem is gyanítjuk.” (115.)

A korai gyermekévek felidézésekor gyakran összemosódik a gyermek-felnőtt-narrátor-főhős hangja. Ezt a keveredést a személyes névmás váltása is jelzi: az egyes szám első személyről a többes szám elsőre lép át, ezzel is jelezvén: a névmási referencia összezavarodott, a tágabb, általánosabb érvény pedig a felnőtt bölcsőbb, letisztultabb látásmódját érzékelteti. Mindezekkel együtt az időbeli lokalizáció is bizonytalanná válik: nehéz szétválasztani a múltra vonatkozó tudást a múlt tudatától, továbbá a jelenbeli tudatállapottól. A polifonikus narrációban és fokalizációban tehát az idő meghatározhatatlansága érzékelhető, sőt: az idő uralma alá hajtja a narratív tényezőket.

²² Genette, Gerarde 1972.

²³ Lásd Bors 2004. 46.

Az időkategóriák vizsgálata azért is olyan jelentős, mert megerősíti az önélet-írások történetmondásának realiztikus motiváltságát. A műben egy helyütt a narrátor meg is vallja szándékát: „Szeretném az igazságot leírni itt. Az igazsághoz úgy szoktatom magam, mint a nagybeteg az életveszélyes, keserű orvossághoz; talán megöl, de lehet, hogy segít; tulajdonképpen nincs mit vesztenem. Az igazság, hogy lelki alkatomért, sorsom fordulásaért nem vádolhatok senkit.” (155.) E vallomáson túl az olyan kifejezések, mint például: *tegnapelőtt, néhány évtizeddel később, négy évvel előbb, ez a három nap* stb. arról tanúskodnak, hogy a történetmondó és a történet világa között valóságos kapcsolat van. A hitelességet tovább erősítik az érzékelést jelentő igék, amelyek a közvetlen érintettséget támasztják alá: *láttam, hallottam, ma is megcsapja orromat, így éreztem* stb. Tátrai idézett művében arra hívja fel a figyelmet, hogy a történet realiztikus motiváltságát erősítik, illetőleg árnyaltabb megközelítésre tehetünk szert, ha a kérdést összefüggésbe hozzuk a faktivitás problémájával (89.) Kieferre hivatkozva az úgynevezett kognitív faktív predikátumok szerepét tartja figyelemreméltónak, vagyis azokat az érzelmi attitűdről árulkodó, jelen idejű, első személyű igéket sorolja ide, amelyek megerősítik a történet valószínűségét: *tudom, emlékezem, élesen látom, úgy rémlett, emléke elevenen száll föl a megidézett múlt boszorkánykonyhájának párájáról* stb. A faktivitás mellett az episztemikus modalitást kifejező nyelvi lehetőségek elbeszélésben betöltött funkciójával foglalkozik még Tátrai, megemlítvén, hogy a magyarban nagyon változatos ennek a modalitásnak a kifejezési lehetősége: pl.: *valószínűleg, úgy vélem, azt hiszem* stb. Az elbeszélőt ugyanis az önéletírásban felelősnek tartjuk az elmondottakért, ezért elvárjuk, hogy jelezze, mikor bizonytalan, vagy mikor nem rendelkezik megfelelő információval a közölteket illetően. Márai művében szép számmal találkozhatunk efféle fordulatokkal: „Nem tudom pontosan, mire gondoltam, mikor ezt a szót olvastam.” (61.), „...minden testi sajátosságára nagyon jól emlékszem; csak nevét felejtettem el visszahozhatatlanul; valószínűleg, mert ez volt a legkevésbé fontos rajta.” (127.); „Ezekből a hetekből halványan dereng felém egy gyermekszerelem emléke és illata; a leány arcára nem emlékszem, csak azt tudom, hogy velem egykorú lehetett, és csókolódtunk.” (149.) A történetmondás tanúságtétel-jellegére további bizonyítékok is akadnak: a közvetlen tapasztalat nevelő erejét hangoztatja a beszélő: „Ez a három nap a svájci fogadóban, mikor Ernőnek, a legfinomabb s legnemesebb emberek egyikének, akivel életemben találkoztam, vendége voltam, döntő maradt életemre. Akkor tudtam meg közvetlen tapasztalásból, hogy két világ van, első és második osztály.” (79.) Egy másik citátum a felismerés megdöbbentő erejéről számol be: „Amíg beszéltem, valamilyen sorsszerűség világosodott meg előttem; a magam sorsát ismertem meg s mondtam fel abban az órában, csaknem öntudatlanul, hideglelős biztonsággal. Egyszerre tudtam valamit: életmódról, munkáról, az élet honvágyáról – huszonnégy évesen, 'tapasztalatok' nélkül, egy sötét szobában megvilágosodott előttem sorsom, megértettem ezt a különös ítéletet, s elfogadtam alázattal,

amelyre alkalmas vagyok.” (265.) E vallomásos részletet itt, s másutt is, gyakran zárják le a szentenciák, közhelyek, a szóbeliség sztereotípiái. Ezek a ’közmondások’ az elbeszélő explicit megjelenése nélkül is kifejezhetik a történetmondás motivációját. Lássunk néhány példát: „A munka az egyetlen princípium, melynek szellemében az író megengedheti magának az alázat fényűzését” (uo.); „A legtöbb házasság mezaliansz” (62.); „...nincs más, fontosabb és értékesebb ajándék az életben, mint egy-egy emberi lélek.” (112.)

Kálmán C. György (1984) említi, hogy a „Márai-regény időszerkezetének egyik sajátossága a gyakorító-egyszeri kettősségében ragadható meg” (1189.). Szerinte a gyakorítások száma nagyobb, mint az egyedi elbeszéléseké, s ezzel azt erősíti fel, hogy a történetek átlépnek a jelképes szintjére. Tehát nemcsak a bölcséleti vélekedések teszik példázatszerűvé a fejezetekben található elbeszéléseket, hanem az ismétlődésekben rejlő törvényszerűség felismerése is: „Fájdalmas élmények sietteték azt a lázadási folyamatot, amely tizennégy éves koromban kitört rajtam, s **azóta is** tart, ütemesen ismétlődő visszaesésekkel; s tudom azt is, hogy **most már így lesz, amíg élek**. Nem tartozom senkihez. Nincs egyetlen barát, nő, rokon, akinek társaságát hosszabb ideig bírnám; nincs olyan emberi közösség, céh, osztály, amelyben el tudok helyezkedni; szemléletemben, életmódomban, lelki magatartásomban polgár vagyok, s mindenütt hamarabb érzem otthon magam, mint polgárok között; anarchiában élek, melyet erkölcsstelennek érzek, s nehezen bírom ezt az állapotot.” (155.); „Ma is úgy élek, két vonat, két szökés, két »menekülés« között; mint aki soha nem tudja, micsoda veszedelmes, belső kalandra ébred?” (157.) Az előbb elmondottakhoz tartozik az a megállapítás, amely Bors Edit (2004. 66.) disszertációjában olvasható: e szerint az önéletírást leginkább az imperfektum, vagyis az elbeszélő múlt idő használata jellemzi a leginkább, amely utal a befejezetlenségre, arra a tényre, hogy emlékeink zöme ismétlődő, homályos, pontatlan, töredékes, a történetmondás sem lehet tehát más, mint töredékes, pauzákkal, összefoglalásokkal terhelt.

Az érzelmi emlékezzettel szoros kapcsolatban szólnunk kell a modalitás kérdéseiről is, hiszen a temporalitáshoz is kötődik: ebben az összefüggésben a szubjektív elemeknek azért van jelentőségük, mert a szubjektív tartalomra irányítják a figyelmet, a ezáltal a fókusz a narrátor jelenének univerzumát állítja előtérbe. A tanulmányban már említettük az elégikus attitűdöt, jelen van azonban egy másik aspektus is, az irónia a legváltozatosabb árnyalataiban, humorral vagy keserőséggel vegyülve, polifonikus modalitást eredményezve. Márai a polgárságról, saját osztályáról vélekedve gyakorta ambivalens véleményt formál, élesen bírál, ugyanakkor érezteti elfogultságát is: az új lakásművészetről, a berendezési tárgyak lázas és hóbortos divatkövetéséről, ízléstelenségéről (35.) megsemmisítően ír, ahogy kigúnyolja a szigorú nevelési elveket is: „...anyám... egyszer s mindenkorra megtiltotta, hogy mindenféle szedett-vedett, idegen halottak kedvéért felugráljunk az asztaltól.” (51.). Természetes, hogy az elveszett idő megtalálása közben az elégikum hangjai mellett az irónia is szerephez jut. Sajná-

latos, hogy éppen a kihagyott részek tartalmazzák a leggyilkosabb iróniát, a Stumph Györgyre vonatkozó részletekben Márai valósággal vitriolba mártotta tollát. Az ironizáló önmegértés más művekben, például a regényekben sem volt idegen az írótól, gondoljunk csak a *Csutorára*, a *Béke Ithakában*, *Az igazi, Judit... és az utóhang*, *A Garrennek műve (Féltékenyek, Az idegenek)* című alkotásokra, illetőleg *A szegények iskolájára*. Az elégikus, nosztalgikus hang s az értékmegvonó ironikus distancia mellett figyelmet érdemel a szentenciázó, aforisztikus részek erőteljes értéktelítettsége, retorizáltsága, amely az emphatikus hangsúlyos ismétlésekben, paraleliztikus vonásokban nyilvánul meg. Az idő és az emlékezés szerveződésének vizsgálatát tehát nem kevés tanulsággal egészíthetné ki egy, a Márai szövegformálását elemző tanulmány.

Dobóné Berencsi Margit

Az írásjelek stiláris szerepe Szabó Lőrinc *Elismerés* c. versében

Az írásjelek használatának szabályai általában a grammatikai viszonyokhoz igazodnak. Nagy szerepük lehet a mondatok tagolásának, szerkezetének tükrözésében, valamint a mondatrészek, mondatrészletek egymáshoz való kapcsolódásának megmutatásában, de utalhatnak a beszédbeli szünetre, a hanglejtésre is. Tudnunk kell azonban, hogy a központosítás nem csupán helyesírási probléma. Szoros összefüggésben van több tudományterülettel, pl. a grammatikával, a jelentéstannal, a szövegtannal, a pszichológiával stb. (Keszler 2008: 67–70). Mivel az írásjelek változatos és tudatos alkalmazása az értelmileg és érzelmileg árnyalt közlésmód egyik fontos eszköze, stilisztikai szerepét sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Az interpunkció szándékos, értő irodalmi-stiláris használata több mint másfél évszázados hagyományra tekinthet vissza. Már Arany János is gyakran élt az írásjelek emocionális és intellektuális erejével (Zolnai 1957: 90), jól ismervén azok stílusbeli árnyaló szerepét. De a XX. század írói, költői sem nélkülözhatték, hiszen a logikus gondolkodás, a mondanivaló világos tagolása, a szemléletes kifejezőmód, a hangulati hatások tükröztetése megkövetelte az írásjelek változatos használatát. Így válhatott az interpunkció a tudós Babits, a racionalista Szabó Lőrinc és mások stílusának nélkülözhetetlen eszközévé.

Az írásjeleknek a szépírói stílusban betöltött funkciójával az utóbbi évtizedekben több tanulmány is foglalkozott, bemutatva, hogy nem csupán a megértés